

Ian Morris

PROČ ZÁPAD VLÁDNE?

... ZATÍM

**Co minulost říká
o naší budoucnosti**

ARGO / DOKOŘÁN

edice zip

svazek 97

Ian Morris

PROČ ZÁPAD VLÁDNE?

... ZATÍM

Co minulost odhaluje o naší budoucnosti

První vydání v českém jazyce.

Z anglického originálu *Why the West Rules – For Now.*

The Patterns of History, and What They Reveal About the Future

přeložila Svatava Kučerová.

Odpovědný redaktor Zdeněk Kárník.

Redakce Marie Černá.

Obálka a sazba Michal Puhač podle návrhu Pavla Růta.

Vydalo v roce 2025 nakladatelství Dokořán, s. r. o.,

Holečkova 9, Praha 5, 150 00,

dokoran@dokoran.cz, www.dokoran.cz,

jako svou 1350. publikaci

a nakladatelství Argo, Milíčova 13, Praha 3, 130 00,

argo@argo.cz, www.argo.cz, jako svou 5983. publikaci.

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod a.s.,

Husova 1881, 580 01 Havlíčkův Brod.

ISBN 978-80-7675-258-0 (Dokořán)

ISBN 978-80-257-4881-7 (Argo)

9 788076 752580

ÚVOD

ALBERT V PEKINGU

Londýn, 3. dubna 1848. Královnu Viktorii bolela hlava, dvacet minut klečela s čelem přitisknutým k dřevěnému molu. Byla rozzlobená, vystrašená a unavená z toho, jak potlačovala slzy. A navíc začalo pršet. Navlhly jí šaty a královna pouze doufala, že si lidé její třes nevyloží jako strach.

Manžel byl těsně vedle ní. Stačilo natáhnout ruku a mohla by mu ji položit na rameno nebo mu uhladit mokré vlasy. Cokoli, co by mu dodalo sílu k tomu, co ho čeká. Kdyby se tak jenom čas dal zastavit nebo zrychlit. Kdyby tak byla s princem Albertem kdekoli jinde než zde.

Zatím však čekali. Viktorie, Albert, vévoda Wellington a s nimi půlka dvořanů, všichni na kolenou a v dešti. Na řece nastal zjevně nějaký problém. Vlajková loď čínského námořnictva byla příliš mohutná na to, aby mohla zakotvit v docích Východoindické společnosti. Čínský guvernér Čchi-jing byl proto nucen zvolit pro svůj triumfální vstup do Londýna menší opancéřovanou parní loď nesoucí jeho jméno. Avšak i tento *Čchi-jing* byl na doky v Blackwallu moc velký. Za všeobecného zmatku ho k molu táhla desítka vlečných člunů. Čchi-jing byl otrávený.

Viktorie viděla na molu koutkem oka malou čínskou kapelu. Ještě před hodinou byly šaty hudebníků i jejich směšné klobouky nádhera sama, teď v anglickém dešti zplihly. Čtyřikrát Číňané spustili jakousi orientální kakofonii v domnění, že už vynášejí nosítka s Čchi-jingem z lodi, a čtyřikrát toho zase nechali. Popáté ale hráli dál. Viktorii se sevřel žaludek, Čchi-jing už musí být na pevné zemi. Je to tady.

A pak stanul Čchi-jingův posel před nimi. Byl tak blízko, že Viktorie dokázala rozeznat vyšívání na jeho střevících. Zobrazovalo dráčky vyfukující kouř a plameny a byla to mnohem jemnější práce, než jaké byly schopné její dvorní dámy.

Posel drmolivě četl oficiální prohlášení Pekingů a Viktorii to přeložili takto: Vznešený vzor, ušlechtilý císař Tao-kuang, vyjádřil uznání nad přáním britské královny vzdát hold císařské vrchnosti. Že Viktorie naléhala, aby jí bylo dovoleno platit tribut a daně, dodržovat naprostou poslušnost a řídit se příkazy. A že císař přistoupil na to, že bude s její říší zacházet jako s dalším ze svých vazalských panství a že Británii umožní jít v čínských stopách.

Všichni v Británii ale věděli, co se doopravdy stalo. Nejprve byli Číňané vítáni. Pomohli financovat válku proti Napoleonovi, který jim uzavřel přístavy na kontinentu. Od roku 1815 však začali v britských přístavech prodávat své

zboží stále levněji, což nakonec vedlo k uzavření lancashirských přádelen. Když Britové protestovali a zvýšili cla, spálili Číňané hrdé královské námořnictvo, zavraždili admirála Nelsona a vyplenili všechna města na jižním pobřeží. Téměř osm století Anglie vzdorovala všem dobyvatelům, nyní se však Viktoriino jméno navždy запиše do kroniky hanby. Její vláda byla šílenstvím vražd, drancování a únosů, porážky, hanby a smrti. A zde samotný Čchi-jing, ďábelský vykonavatel Tao-kuangovy vůle, přichází s dalšími řečmi a pokrytectvím.

Tlumočník, který klečel hned za Viktorií, jako správný dvořan zakašlal v patřičnou chvíli, aby to mohla zaslechnout jenom královna. Byl to signál, že se Čchi-jingův poskok dostal k pasáži, kdy bude uvedena do úřadu podrobené panovnice. Viktorie zvedla čelo a vztyčila se, aby přijala barbarský čepce a šat, známky zstuzení jejího národa. Teď se mohla na Čchi-jinga poprvé řádně podívat.

Nečekala, že spatří tak inteligentního a rázně vyhlízejícího člověka středního věku. Opravdu to byl ten netvor, jehož se tak obávala? Také Čchi-jing hleděl na Viktorii poprvé. Viděl už její podobiznu z korunovace, ale ve skutečnosti byla tělnatější a tuctovější, než čekal. A mladá - velmi mladá. Celá promočená a na tváři pocákaná blátem z doků. Neuměla se ani řádně poklonit. Jací barbaři!

Nadešla nejtemnější chvíle, něco nemyslitelného. Dva mandaríni, kteří dosud stáli za Čchi-jingem, nyní s hlubokými poklonami postoupili vpřed a pomohli Albertovi vstát. Viktorie věděla, že by měla mlčet a nehybat se. Popravdě byla jako přimražená a nedokázala by protestovat, ani kdyby chtěla.

Odváděli Alberta pryč. Šel pomalu a velmi důstojně. Pak se zastavil a ohlédl se na ni. V jeho pohledu byl celý svět.

Viktorie omdlela, ale čínský sluha ji zachytil dřív, než se mohla skácet na molo. Nehodilo by se, aby si v takové chvíli královna, jakkoli cizácká a ďábelská, ublížila. Albert teď kráčel jako náměsíčný, s nehybným výrazem a lapaje po dechu opouštěl zemi, kterou přijal za svou. Vystoupil na můstek a pak v luxusní uzavřené kabině směřoval do Číny, kde mu v Zakázaném městě císař osobně udělí vazalský titul.

Než se Viktorie sebrala, byl Albert pryč. Teď konečně začala naříkat, až se celé její tělo otřásalo vzlyky. Albertova cesta do Pekingu může trvat půl roku a stejnou dobu ta zpáteční. A může se stát, že bude mezi těmi barbary nucen čekat na císařskou audienci měsíce nebo i roky. Co si má počít? Jak má sama ochránit svůj lid? Jak má po tom, co jim udělal, čelit tomu podlému Čchi-jingovi?

Albert se už nevrátil. Dostal se do Pekingu a ohromil tamní dvůr svou plynulou čínštinou i znalostí konfuciánských klasiků. V patách za ním však přišly zprávy o vzbouřených zemědělských dělnících, kteří nevlastnili žádnou půdu a v celé jižní Anglii rozbíjeli mlátičky. A další, tentokrát o krvavých pouličních bitkách, jež zachvátily polovinu evropských hlavních měst. Císař po několika

dnech obdržel dopis, v němž Čchi-jing doporučoval držet talentovaného prince Alberta raději mimo Anglii. Veškeré to násilí souviselo jak s bolestným přechodem k modernímu životu, tak s čínským císařstvím, ale s tak divokým národem nemělo smysl nic riskovat.

A tak Albert zůstal v Zakázaném městě. Zbavil se anglických šatů a nechal si narůst mandžuský copánek. Jeho znalost čínských klasiků se s každým dalším rokem prohlubovala. Stárnul sám, obklopený pagodami a po třinácti letech života ve zlaté kleci zemřel.

Viktorie se na druhém konci světa uzavřela do špatně vytápěných soukromých komnat Buckinghamského paláce a koloniální pány ignorovala. Čchi-jing tak Británii vládl bez ní. Mnozí takzvaní politici byli za možnost spolupráce s ním ochotní plazit se po břicho. Když roku 1901 Viktorie zemřela, žádný státní pohřeb se nekonal. Bylo jen krčení ramen a rozpačité úsměvy nad odchodem poslední upomínky na časy před čínským císařstvím.

LOOTY V BALMORALU

Ve skutečnosti to tak samozřejmě nebylo, ale některé z těch věcí se staly. Loď jménem *Čchi-jing* doopravdy existovala a v dubnu 1848 vplula do londýnských doků Východoindické společnosti (obrázek 0.1). Nešlo ale o opancéřovaný dělový člun s čínským guvernérem mířícím do Londýna. Skutečná *Čchi-jing* byla pouhá pestře natřená džunka. V koloniálním Hongkongu ji pár let předtím koupili britští obchodníci a rozhodli se, že by byla legrace poslat ji do staré vlasti.

Obr. 0.1: Skutečná *Čchi-jing*: Čluny plné Londýňanů, kteří roku 1848 přiveslovali, aby si loď prohlédli, jak to zachytil kreslíř z *Illustrated London News*.

Královna Viktorie s princem Albertem i vévodou Wellingtonem tehdy k řece skutečně přišli, ale nikoli proto, aby se poklonili novému vládci, nýbrž aby se jako turisté podívali na čínskou loď, jaká byla v Británii k vidění poprvé.

Plavidlo se opravdu jmenovalo po kantonském guvernérovi. Ale Čchi-jing nezničil královské loďstvo a Británie se mu nepodrobila. Ve skutečnosti byl toho roku nucen vyjednat čínskou kapitulaci, když malá britská eskadra potopila všechny válečné džunky, na něž padla, umlčela děla na pobřeží a uzavřela Velký kanál spojující Peking s údolím Jang-c'-ťiangy bohatým na rýži. Hlavnímu městu hrozil hlad.

Roku 1848 Číně opravdu vládl císař Tao-kuang. Alberta a Viktorii ale nerozdělil. Královský pár žil ve skutečnosti až do Albertovy smrti roku 1861 v dokonalé shodě, přerušované jen Viktoriinými rozmary. Pravda byla taková, že Viktorie a Albert rozdrtili Tao-kuanga.

Historie je často podivnější než beletrie. Viktoriini krajané zničili Tao-kuanga a rozbili jeho říši kvůli největší z britských neřestí – šálku čaje. Nebo abychom byli přesní, kvůli několika miliardám šálků čaje. Britská Východoindická společnost si v jižní Asii počínala většinou jako na soukromém lenním území. Po roce 1790 každoročně přepravovala do Londýna více než 10 400 tun lístků čínského čaje. Neslo to obrovský zisk, ale mělo to háček. Čínská vláda neměla zájem o import britských výrobků. Jediné, po čem toužila, bylo stříbro. Společnost měla problém sehnat ho dostatek k zajištění plynulého obchodu. Britští obchodníci se proto velice zaradovali, když zjistili, že bez ohledu na to, co chce vláda, touží Číňané po něčem jiném – po opiu. To nejlepší se pěstovalo v Indii, již měla Společnost pod kontrolou. V Kantonu, což byl čínský přístav, kde mohli cizinci obchodovat, prodávali obchodníci opium za stříbro a za ně pak nakupovali čaj, aby ho v Londýně prodali s ještě větším ziskem.

Jak tomu při obchodování často bývá, i zde se odstraněním jednoho problému vytvořil jiný. Indové opium pojídali, Britové ho máčeli a pili a ročně ho zkonzumovali deset až dvacet tun (část posloužila k utišení malých dětí). Obojí způsob konzumace měl mírně narkotické účinky, dostatečné k tomu, aby inspirovaly příležitostné básníky a nabudily několik hrabat a vévodů k novým nezřízenostem.

Kvůli tomu se nebylo třeba moc znepokojovat. Číňané však opium kouřili. Rozdíl mezi těmito způsoby konzumace byl podobný jako mezi žvýkáním lístků koky a kouřením cracku. Britští překupníci drog se to snažili přehlížet, ale Tao-kuang nikoli. Roku 1839 drogám vypověděl válku.

Byla to divná válka a brzy přerostla v osobní střet mezi Tao-kuangovým pověřencem pro boj s drogami, komisařem Lin Ce-süem, a britským obchodním superintendantem v Kantonu, kapitánem Charlesem Elliotem. Když si Elliot uvědomil, že prohrává, přiměl obchodníky, aby Linovi vydali ohromujících sedmnáct set tun opia. Zaručil se, že jim britská vláda ztráty nahradí. Obchodníci

Obr. 0.2: Pro Čínu to nebyla zrovna velká chvíle. Britské lodě vyhazují roku 1842 do povětří čínské válečné džunky na řece Jang-c'-ťiang. Vzádu vpravo vůbec první železná válečná loď *Nemesis*, která byla hodna svého jména.

si sice nebyli jistí, zda má Elliot dost pravomocí něco takového slibovat, ale nabídky se chopili. Lin měl své opium (které hned nechal zničit), Elliot si zachránil tvář a udržel obchod s čajem v chodu. Obchodníci dostali za své drogy záruku vysoké ceny (plus úrok a dopravné). Zvítězili všichni.

Všichni až na britského ministerského předsedu lorda Melbournu. Od něj se očekávalo, že někde sežene dva miliony liber na odškodnění obchodníků. Melbourn tedy mezi vítězi *nebyl*. Dostat premiéra do takové situace bylo od obyčejného kapitána námořnictva šilenství, ale Elliot věděl, že se může spolehnout, že obchodní komunita bude lobbovat v parlamentu a peníze získá. Kolem Melbournu houstla síť osobních, politických a finančních zájmů, až nakonec neměl na výběr a zaplatil. Potom však vyslal expedici s úkolem přimět čínskou vládu uhradit Britům ztrátu za zkonfiskované opium (obrázek 0.2).

Nebyla to nejsvětější chvíle britského impéria. Hledání analogií v současnosti sice není nikdy přesné, ale tady to bylo podobné, jako kdyby tijuanský drogový kartel po velkém zátahu amerického Úřadu pro potírání drog (DEA) přiměl mexickou vládu prostřít se do San Diega a požadovat, aby Bílý dům zaplatil drogovým bossům za zkonfiskovaný kokain v pouliční ceně (plus úroky a dopravné). A žádat rovněž uhrazení nákladů za vojenskou operaci. Lze si také

představit, že jelikož to není nedaleko, zabralo by mexické loďstvo ostrov Catalina, vybudovalo by si na něm základnu pro budoucí operace a hrozilo bloádou Washingtonu, dokud Kongres neposkytne tijuanským drogovým bossům monopol na prodej v Los Angeles, Chicagu a New Yorku.

Je tu ale rozdíl, neboť Mexiko není s to bombardovat San Diego, zatímco Británie si roku 1839 mohla dělat, co chtěla.

Britské lodě smetly čínskou obranu a Čchi-jing podepsal ponižující smlouvu, která otevřela Čínu obchodu a misionářům. Tao-kuangovy manželky nebyly odvezeny do Londýna jako Albert do Pekingu ve smyšleném příběhu ze začátku tohoto úvodu, ale „opiová válka“ Tao-kuanga zlomila. Zklamal 300 milionů poddaných a zradil dvoutisíciletou tradici. Právem měl pocit, že selhal. Čína se rozkládala, narkomanie se šířila, stát ztrácel kontrolu a tradice se rozpadaly.

V tomto nejistém světě se objevil neúspěšný kandidát do státní služby Chung Siou-čchüan, který vyrůstal nedaleko Kantonu. Do provinčního města putoval čtyřikrát, aby složil náročné zkoušky pro adepty na úřednické místo ve státní správě, a čtyřikrát propadl. Nakonec se v roce 1843 zhroutil a do rodné vesnice ho museli odnést. V jeho horečnatých snech ho andělé vzali do nebe. Setkal se tam s mužem, o němž mu řekli, že je jeho starší bratr. Společně bok po boku a pod dohledem jejich vousatého otce se utkali s démony.

Nikdo z vesnice nebyl schopen sen uspokojivě vyložit a Chung na něj na několik let pozapomněl. Až jednoho dne otevřel knížku, již dostal při jedné ze svých kantonských výprav do zkušebního sálu. Shrnovala křesťanské posvátné texty a Chung si uvědomil, že to je klíč k jeho snu. Bratr v něm byl zjevně Ježíš, takže Chung musel být čínským Božím synem. Spolu s Ježíšem vyhnali démony z nebes, ale sen zřejmě naznačoval, že si Bůh přeje, aby je Chung vyhnal také ze země. A tak slátral směs evangelického křesťanství s konfucianstvím a vyhlásil Nebeské království věčného smíru. Pod jeho prapor se hrnuli rozhněvaní zemědělci i bandité. Roku 1850 porážela jeho nesourodá smečka dezorientované imperiální armády vyslané proti němu. Držel se Boží vůle a zavedl radikální sociální reformy. Přerозdělil půdu, uzákonil rovná práva žen, a dokonce zakázal obvazování ženských chodidel.

Začátkem 60. let 19. století, kdy se Američané v první moderní válce navzájem zabíjeli děly a opakovacími puškami, dělali Číňané totéž, avšak šavlemi a kopími v poslední tradiční válce. Tato verze boje k naprosté hrůze zdaleka překonala verzi moderní. Zahynulo dvacet milionů lidí, z nichž většinu zabil hlad a nemoci. Západní diplomaté a generálové chaos využili k hlubšímu pronikání do východní Asie. Americký komodor Perry roku 1854 pátral mezi Kalifornií a Čínou po stanicích na doplňování uhlí a vymohl si otevření japonských přístavů. Roku 1848 si Británie, Francie a Spojené státy vynutily od Číny nové ústupky. Císař Sien-feng pochopitelně ty cizácké ďábly, kteří zničili jeho otce

Tao-kuanga, nenáviděl. Takže teď využíval obtíže působené válkou s Chungem a snažil se z nové smlouvy vykrotit. Když však začal Sien-feng dělat potíže, učinily mu britská a francouzská vláda nabídku, kterou nemohl odmítnout. Napochodovaly do Pekingů a Sien-feng se musel nedůstojně stáhnout do nedalekého letního útočiště. Evropané vypálili jeho krásný Letní palác a dali mu najevo, že když budou chtít, mohou totéž učinit v Zakázaném městě. Sien-feng kapituloval. Zničený, ještě víc než jeho otec, odmítl ze své skrýše vyjít. Nikdy se už nesešel s úředníky a oddal se drogám a sexu. Za rok nato zemřel.

Princ Albert vydechl naposledy jen pár měsíců po něm. Navzdory tomu, že strávil několik let přesvědčováním britské vlády o tom, že nemoci se šíří ze špinavých stok, zemřel zřejmě na břišní tyfus zavlečený do Windsorského hradu kanály, jež byly v žalostném stavu. Ještě smutnější je, že Viktorie, která s Albertem sdílela nadšení pro moderní instalace, byla v jeho poslední chvíli v koupelně.

Bez své životní lásky se propadala ještě hlouběji do svých nálad a melancholie. Úplně sama ale nebyla. Britští důstojníci jí přinesli jednu z největších kuriozit uloupených v pekingském Letním paláci – pekingského psíka. Královna mu dala jméno Looty – Lupič.

NEZMĚNITELNOST

Proč se dějiny vydaly cestou, která přinesla Lootyho do Balmoralu, aby tam mohl stárnout s Viktorií, a ne tou, která by dovedla Alberta ke studiu Konfucia v Pekingu? Proč bojovaly roku 1842 britské lodě na řece Jang-c'-ťiang, a ne čínské na Temži? Jinak řečeno, proč vládne Západ?

Říci, že Západ „vládne“, se může zdát trochu silné. Jelikož bez ohledu na to, jak budeme „Západ“ definovat (vrátíme se k tomu na příštích stránkách), západní lidé po roce 1840 neřídili světovou vládu a obvykle se jim nedařilo dosáhnout svého. Mnozí jsme dost staří, abychom si pamatovali potupné americké tahnice při odchodu ze Saigonu (dnešního Ho Či Minova města) v roce 1975 a to, jak japonské továrny po roce 1980 vyřadily ze hry západní soupeře. Ale také je zjevné, že v minulých sto letech vysílali obyvatelé Západu armády do Asie, a ne naopak. Východoasijské vlády se potýkaly se západními teoriemi kapitalismu a komunismu, ale ani jedna západní vláda se nepokusila vládnout podle vzoru konfucianství nebo taoismu. Na Východě lidé často překonávají jazykovou bariéru angličtinou, Evropané se o to opravdu jen málokdy pokoušejí v mandarínštině nebo japonštině. Je to tak, jak řekl jeden malajsijský právník britskému novináři Martinovi Jacquesovi: „Nosím vaše šaty, mluvím vaši řečí, dívám se na vaše filmy a dnešní datum je takové, jaké je, protože to říkáte vy.“¹

Tento soupis by mohl pokračovat. Od doby, kdy Viktoriini lidé odnášeli Lootyho, si Západ udržel globální dominanci, jaká v historii nemá obdoby.

Naším cílem bude vysvětlit, proč tomu tak je.

Na první pohled se zdá, že jsme si zrovna moc obtížný úkol nestanovili. Skoro všichni se shodnou, že Západ vládne, protože se průmyslová revoluce odehrála právě tam, a ne na Východě. Britští podnikatelé v 18. století začali využívat energii páry a uhlí. Továrny, železnice a dělové čluny umožnily Američanům a Evropanům 19. století působit v globálním měřítku. Letadla, počítače a jaderné zbraně daly jejich potomkům z 20. století možnost tuto dominanci stvrdit.

Samozřejmě to neznamená, že se všechno mělo vyvíjet tak, jak se vyvíjelo. Kdyby kapitán Elliot roku 1839 nevystavil nátlaku lorda Melbourn, možná by Britové toho roku Čínu nenapadli. Kdyby komisař Lin věnoval víc pozornosti pobřežní obraně, nemuseli Britové uspět tak snadno. Znamená to však, že bez ohledu na to, kdy koho co napadlo, kdo seděl na trůnu, vyhrál volby nebo velel armádám, Západ v 19. století vždy vítězil. Roku 1898 to pěkně vyjádřil britský básník a politik Hilaire Belloc:

 Ať se stane cokoli,
 my máme kulomety Maxim a oni ne.²

Konec příběhu.

Samozřejmě až na to, že to konec příběhu není. Nabízí se další otazník: *proč* měl Západ kulomety Maxim a zbytek světa ne? Na tento problém se zaměříme nejdřív, protože odpověď vysvětlí, proč dnes Západ vládne. Vyzbrojení odpovědi si pak můžeme položit další otázku. Jedním z důvodů, proč se lidé zajímají o příčinu vládnutí Západu, je jejich touha dovědět se, zda, jak dlouho a jak to bude pokračovat. Neboli co bude pak?

Tento problém začal být naléhavější ve 20. století, kdy se Japonsko ukázalo jako významná mocnost. Na začátku 21. století je pak tato otázka nevyhnutelná. Objem čínské ekonomiky se každých šest let zdvojnásobuje a do roku 2030 bude zřejmě největší na světě. K opětovnému nastartování světového ekonomického motoru hledí většina ekonomů na začátku roku 2010, kdy píše tuto knihu, do Číny, nikoli do USA nebo do Evropy. Roku 2008 Čína uspořádala velkolepé olympijské hry a vesmírem se prošli dva čínští „taikonauté“. Jaderné zbraně mají Čína i Severní Korea a západní strategové si lámou hlavy, jak se Spojené státy rostoucí čínské moci přizpůsobí. Jak dlouho se Západ udrží na vrcholu, je obrovská otázka.

Je známo, že profesionální historici jsou špatní proroci, jelikož se bavit o budoucnosti většinou prostě odmítají. Když jsem přemýšlel o tom, proč Západ vládne, uvědomil jsem si, že historik na půl úvazku Winston Churchill to pochopil lépe než většina profesionálů. „Čím dál do minulosti se dokážete dívat,“ řekl, „tím dále dopředu pravděpodobně uvidíte.“³ V tomto duchu (i když by se

Churchillovi naše odpovědi nemusely líbit) si ukážeme, že pochopení příčiny vlády Západu nám poskytne docela dobrou představu o vývoji v 21. století.

Samozřejmě nejsem první, kdo se zamýšlí nad příčinou vedoucí role Západu. Otázka je stará dobrých 250 let. Do 18. století se ji lidé téměř nezabývali, protože upřímně řečeno nedávala velký smysl. Když intelektuálové v 17. století začali poprvé vážně přemýšlet o Číně, většinou cítili pokoru ke starobylosti a kultivovanosti Východu. A právem, domnívalo se těch několik občanů Východu, kteří věnovali Západu vůbec nějakou pozornost. Pár čínských představitelů obdivovalo důmyslné hodiny používané na Západě, ďábelská děla a přesné kalendáře, ale shledávali v těch jinak tuctových cizincích jen máloco hodného napodobení. Kdyby čínští císaři v 18. století věděli, že o nich francouzští filozofové jako Voltaire psali oslavné básně, pomysleli by si zřejmě, že přesně to je poslání francouzských filozofů.

A přece si téměř od prvního okamžiku, kdy začaly továrny zahalovat anglické nebe dýmem, evropští intelektuálové uvědomili, že mají problém. Ze všech možných problémů to nebyl zrovna ten nejhorší. Vypadalo to, že začínají ovládat svět, ale nevěděli proč.

Evropští revolucionáři, reakcionáři, romantici a realisté začali zuřivě spekulovat, proč tomu tak je, a vyprodukovali omračující množství domněnek a teorií. Začneme-li si klást otázku po příčině vůdčí role Západu, bude nejlepší rozdělit tyto proudy na dva velké myšlenkové směry. Budeme je nazývat teorie „dlouhodobé neměnnosti“ a teorie „krátkodobé nahodilosti“. Neřeba říkat, že ne všechny úvahy se do těchto kategorií beze zbytku vejdou, ale je to užitečný způsob, jak si na věc posvítit.

Za teoriemi o dlouhodobé neměnnosti stojí sjednocující úvaha, podle níž od nepaměti určoval zásadní a definitivní rozdílnost mezi Západem a Východem jakýsi kritický faktor. Ten také rozhodl o tom, že se průmyslová revoluce musela odehrát na Západě. Zastánci těchto názorů se ale naprosto rozcházejí v tom, o jaký faktor jde a kdy začal působit. Někteří zdůrazňují materiální síly jako klima, topografii nebo přírodní zdroje. Další vyzdvihují méně hmatatelné vlivy jako kulturu, politiku nebo náboženství. Zastánci materiálních faktorů považují definitivní nezměnitelnost za časově velmi dlouhou záležitost. Někteří se ohlížejí až patnáct tisíc let do minulosti, ke konci doby ledové. Několik dalších ještě dál. Ti, kdo prosazují kulturní vlivy, uvažují v kratším časovém horizontu zahrnujícím jenom tisíc let do středověku nebo dva a půl tisíce let do doby, kdy žil řecký filozof Sokrates a velký čínský myslitel Konfucius. Všichni tito zastánci dlouhodobé neměnnosti se ale shodnou, že Britové, kteří si po roce 1840 probíjeli cestu do Šanghaje, i Američané, kteří o deset let později přinutili Japonce otevřít přístavy, byli pouze nevědomými články řetězu událostí, jež se daly do pohybu o tisíce let dříve. Tato skupina by řekla, že nebylo rozumné tuto knihu

začínat protikladnými příběhy o Albertovi v Pekingu a Lootym v Balmoralu. Podle nich musela královna Viktorie zvítězit v každém případě a výsledek byl nevyhnutelný. Bylo o tom rozhodnuto o nesčetné generace dříve.

Téměř všechna vysvětlování důvodů vůdcovství Západu byla zhruba mezi roky 1750 a 1950 variacemi na téma dlouhodobé neměnnosti. Nejpopulárnější byla verze o kulturní převaze Evropanů nad ostatními. Většina Evropanů se od doby úpadku římské říše považovala především za křesťany a své kořeny vztahovala k Novému zákonu. V 18. století však začala část intelektuálů pátrajících po příčině nastupující vůdčí role Západu zvažovat alternativní původ. Upozorňovali, že před dvěma a půl tisíci lety vytvořili staří Řekové jedinečnou kulturu rozumu, vynalézavosti a svobody. To Evropu obrátilo na odlišnou (lepší) dráhu než zbytek světa. Připouštěli, že i Východ je učený, ale jeho tradice jsou příliš spleťité, příliš konzervativní a moc hierarchické na to, aby mohly konkurovat západnímu myšlení. Mnoho Evropanů z toho vyvodilo, že si podrobují ostatní, protože je k tomu vedla kultura.

Východní intelektuálové, kteří se těžce vyrovnávali s ekonomickou a vojenskou převahou Západu, kolem roku 1900 často s touto teorií souhlasili, byť s určitou odchylkou. Za dvacet let od vylovení komodora Perryho v Tokijském zálivu přeložilo hnutí zvané „Civilizace a osvícení“ klasiky francouzského osvícenství a britského liberalismu do japonštiny. Tyto kruhy prosazovaly možnost dohnat Západ prostřednictvím demokracie, industrialismu a ženské emancipace. Někteří dokonce chtěli, aby se národním jazykem stala angličtina.

Problém takové teorie, tvrdili v 70. letech 19. století intelektuálové jako Jukiči Fukuzawa, tkví v dlouhodobosti. Zdrojem japonské kultury byla hlavně Čína a ta si v dávné minulosti vedla velice špatně. Japonsko bylo z toho důvodu civilizované pouze „napůl“. Ačkoli byl problém dlouhodobý, nebyl nezměnitelný, tvrdil Fukuzawa. Odmítnutím Číny může Japonsko dosáhnout plně civilizovanosti.

Čínští intelektuálové naproti tomu nemohli odmítnout nikoho jiného než sami sebe. „Hnutí za sebezpečenství“ po roce 1860 tvrdilo, že čínské tradice jsou v základu zdravé. Číně prý postačí postavit několik parníků a nakoupit zahraniční zbraně. Ukázalo se ale, že to byl omyl. Zmodernizovaná japonská armáda roku 1895 zaskočila jednu čínskou pevnost troufalým pochodem, zmocnila se jejich zbraní a obrátila je proti čínským parníkům. Problém byl zjevně hlubší a obstarat si správné pušky nestačilo. Čínští intelektuálové po vzoru Japonců do roku 1900 přeložili západní literaturu o evoluci a ekonomii. Došli k témuž závěru jako Fukuzawa, totiž že převaha Západu je dlouhodobá, ale nikoli nezměnitelná. Když Čína svou minulost odmítne, může ho dohnat.

Část západních zastánců teorie o neměnnosti převahy byla toho názoru, že Východ prostě nezmůže nic. Západ je lepší díky kultuře, ale to není hlavní vysvětlení jeho převahy, neboť sama kultura je materiální povahy. Někteří se domnívali,

že na Východě panuje přílišné teplo nebo že se tam vyskytuje mnoho nemocí a to lidem brání rozvinout novátorskou kulturu, jako je ta západní. Anebo je možné, že je Východ příliš hustě obydlený a lidé zkonsumují veškeré přebytky. Životní úroveň proto zůstává nízká a to brání vytvoření liberální a pokrokové společnosti, jako je ta na Západě.

Teorie dlouhodobé neměnnosti se vyrojily v mnoha politických odstínech, ale ta nejdůležitější a nejvlivnější verze pochází od Karla Marxe. Přesně v době, kdy britští vojáci zachraňovali Lootyho, psal Marx článek o Číně pro *New York Daily Tribune*. Tvrdil, že o předurčenosti vůdcovství Západu rozhodla politika. Soudil, že východní státy byly po tisíce let tak centralizované a tak silné, že v zásadě zastavily tok dějin. Evropa procházela od antiky přes feudalismus ke kapitalismu a proletářské revoluce se chystají zavést komunismus. Východ však zatuhl v despotismu a nemohl sdílet západní pokrokovou cestu. Když se historie nevyvíjela přesně, jak Marx předpověděl, vylepšili jeho úvahy pozdější komunisté (zejména Lenin a jeho stoupenci) prohlášením, že by revoluční předvoj mohl Východ vytrhnout z jeho dávné dřímoty. Leninisté tvrdili, že se to může stát, jen pokud se podaří rozbít starou zkorumpovanou společnost, a to za jakoukoli cenu. Tato verze teorie dlouhodobé neměnnosti není jedinou příčinou běsnění, jež rozpoutali lidé jako Mao Ce-tung, Pol Pot a severokorejští Kimové ve svých zemích, ale spočívá na ní velké břemeno odpovědnosti.

Na Západě ve 20. století pokračoval složitý tanec, jelikož historici odhalovali fakta, která do teorii dlouhodobé neměnnosti nezapadala. Jejich zastánci je proto přizpůsobovali tak, aby odpovídaly novým poznatkům. Nikdo teď například nezpochybňoval, že když začínalo významné evropské období námořních objevů, bylo čínské navigační umění mnohem pokročilejší a čínští námořníci už znali pobřeží Indie, Arábie, východní Afriky a možná také Austrálie*. Když vyplul přední císařův eunuch, admirál Čeng Che roku 1405 z Nankingu na Srí Lanku, měl k dispozici skoro tři sta lodí. Měl nádrže s pitnou vodou a velké „pokladní lodě“ s moderními kormidly, vodotěsnými komorami a složitými signalizačními přístroji. Mezi jeho 27 000 námořníků bylo 180 lékařů a lékárníků. Naproti tomu, když vyplouval Kryštof Kolumbus roku 1492 z Cádizu, měl pouze devadesát mužů a tři lodě. Výtlak největší z nich činil třicetinu výtlaku Čengova plavidla.

* Někteří lidé se domnívají, že se čínští námořníci v 15. století dostali dokonce na americký kontinent. Jak se ale pokusíme ukázat v 8. kapitole, jsou to zřejmě výmysly. Za nejbližší doklad o těchto domnělých cestách je možné považovat mapu světa vystavovanou roku 2006 v Londýně a Peking. Údajně jde o kopii z roku 1763, k níž byl předlohou čínský originál z roku 1418. Tato mapa se nejen hodně liší od pravých čínských map z 15. století, ale také se nápadně podobá francouzským mapám světa z 18. století, a to do takových detailů, jako je znázornění Kalifornie jako ostrova. Pravděpodobnější je, že čínský kartograf v 18. století zkombinoval mapy z 15. století s nově dostupnými francouzskými mapami. Neměl zřejmě v úmyslu podvádět, ale sběratelé 21. století prahnoucí po senzačních objevech s radostí podvedli sami sebe.

Měřila necelých 26 metrů, takže byla kratší než hlavní Čengův stožár a sotva dvakrát delší než jeho kormidlo. Kolumbus nevezl žádné nádrže s pitnou vodou ani skutečné lékaře. Čeng měl k dispozici magnetické kompasu a o Indickém oceánu věděl dost na to, aby nakreslil šest metrů dlouhou námořní mapu. Kolumbus jen zřídka tušil, kde se nachází, natož kam míří.

To by mohlo zastavit všechny, kdo předpokládají, že dominance Západu byla pevně definována ve vzdálené minulosti, avšak existuje několik významných knih, podle nichž Čeng Che do těchto teorií přece jenom zapadá. Potřebujeme pouze důmyslnější verze. Ekonom David Landes například ve své úžasné práci *Bohatství a bída národů* oprášil myšlenku, že nemoci a demografie Evropy vždy poskytovaly rozhodující náskok před Čínou. Doplnuje ale nový pohled, když uvádí, že početné čínské obyvatelstvo chtělo raději centralizovanou vládu a tlumilo motivaci panovníků zužitkovat Čengovy cesty. Čínští císaři neměli žádné soupeře, a proto se většina z nich nestarala ani tak o to, jak osobně zbohatnout, jako spíš o to, aby se obchodem neobohatily nežádoucí skupiny, třeba obchodníci. A protože byl stát tak silný, mohli jakoukoliv znepokojující praxi hned zlikvidovat. Po roce 1430 oceánské cesty zakázali a v 70. letech téhož století pak byly zřejmě Čengovy zápisky zničeny, čímž skončilo významné období čínských průzkumných plaveb.

Podobné argumenty uvádí ve svém díle *Osudy lidských společností: střelné zbraně, choroboplodné zárodky a ocel v historii* biolog a geograf Jared Diamond. Jeho hlavním cílem bylo objasnit důvod, proč se první civilizace vyvinuly ve společnostech zeměpisného pásu táhnoucího se od Číny po Středozemní moře. Uvádí, že to byla Evropa, nikoli Čína, kdo ovládl moderní svět. Evropské poloostrovy totiž usnadňovaly malým královstvím odolat aspirujícím dobyvatelům a vytvářely podmínky spíš pro politickou roztržičnost, zatímco méně členité čínské pobřeží zvyhodňovalo centrální vládce před bezvýznamnými princí. Výsledkem byla politická jednota, která čínským císařům v 15. století umožnila zakázat cesty podobné těm Čengovým.

V roztržité Evropě naopak mohli monarchové jeden po druhém šílený Kolumbův návrh odmítnout, ale Kolumbus vždy mohl požádat někoho dalšího. Můžeme si zaspekulovat a říci, že kdyby měl Čeng tolik možností jako Kolumbus, mohl se Hernán Cortés roku 1519 v Mexiku sejít s čínským guvernérem, a nikoli s Montezumou odsouzeným k záhubě. Podle teorií o dlouhodobé neměnnosti to však vyloučily neosobní faktory jako nemoci, demografie a geografie.

Čengovy cesty a mnoho dalších faktů ale v poslední době začaly některým připadat neslučitelné s modely o dlouhodobé neměnnosti. Už roku 1905 Japonsko dokázalo porážkou ruské říše, že východní národy mohou dát Evropanům na bojišti pořádně zabrat. V roce 1942 západní mocnosti vyhnalo z Pacifiku málem docela, avšak po zdrcující porážce roku 1945 nabralo jiný směr a stalo

se ekonomickým gigantem. Jak víme, Čína se vydala od roku 1978 podobnou cestou. V roce 2006 překonala Spojené státy jako největšího světového znečišťovatele uhlíkovými zplodinami. Čínská ekonomika dokonce i v nejtemnějších dnech finanční krize let 2008 a 2009 pokračovala v růstu rychlostí, kterou by jí západní vlády v nejlepších letech mohly závidět. Možná bychom měli zapomenout na naši původní otázku, *proč* Západ vládne, a nahradit ji jinou, totiž *zda* vládne. Pokud je odpověď ne, pak jsou teorie pátrající po převaze Západu v minulosti nesmyslné.

Jedním z důsledků tohoto tápání je nová teorie rozvíjená některými západními historiky. Pokouší se objasnit, proč Západ světa vládl v minulosti a proč nyní vládnout přestává. Budeme ji zde říkat „model krátkodobých nahodilostí“. Argumenty jsou v tomto případě komplikovanější než u zastánců dlouhodobé nezměnitelnosti a v táboře zastánců vlivu náhod panují urputné hádky. V jednom se ale tato skupina shoduje – téměř vše, co říkají stoupenci nezměnitelnosti, je nesprávné. Západ není zaklesnut v globální dominanci od dávné minulosti. Předstihl Východ dočasně až po roce 1800, v předvečer opiové války, a i tehdy to byla především náhoda. Scénář o Albertovi v Pekingu rozhodně není žádný nesmysl. Mohlo se to snadno stát.

ŠTĚSTĚNA

Kalifornský okres Orange County je znám ani ne tak svou radikální učeností jako konzervativní politikou, udržovanými palmami a tím, že tam dlouho žil John Wayne. Jmenuje se po něm místní letiště, i když Wayne neměl letadla, jež přelétala nad golfovým hřištěm, právě v lásce. Po roce 1990 se však toto místo stalo epicentrem teorií krátkodobých nahodilostí globálních dějin. Stěžejní díla k tomu napsali historici Bin Wong a Kenneth Pomeranz a sociolog Wang Feng z Kalifornské univerzity v Irvinu*. Autoři v těchto knihách tvrdí, že mezi Východem a Západem až do 19. století podobnosti značně převažovaly nad rozdíly, a to ať z pohledu ekologie nebo složení rodin, technologie a průmyslu či financí a institucí, životní úrovně nebo spotřebitelského vkusu.

Pokud mají pravdu, pak bude mnohem těžší vysvětlit, proč se Looty dostal do Londýna a proč Albert nemusel na Východ. Část zastánců krátkodobých teorií, jako nekonformní ekonom Andre Gunder Frank (autor více než třiceti knih o všem od prehistorie po latinskoamerické finance), tvrdí, že dokud nezasáhly náhody, měl více předpokladů stát se dějištěm průmyslové revoluce

* Wong z Irvinu odešel roku 2005, ale přesunul se jen o pár mil, do losangeleského areálu Kalifornské univerzity. Spoluautorem Wangovy práce byl James Lee. Wang přednáší v Kalifornském technologickém institutu v Pasadeně, jen 40 mil od Irvinu.

Východ než Západ.⁴ Podle Frankových závěrů byla Evropa z hlediska „sinocentrického světového pořádku“ jednoduše „vzdálený nevýznamný poloostrov“. Evropané se před tisícem let pokoušeli při křížových výpravách prorazit si cestu Blízkým východem v zoufalé snaze dostat se na asijské trhy, kde bylo skutečně bohatství. Když se to nepovedlo, snažili se někteří jako Kolumbus doplout do Cathaye (historický název Číny) západním směrem.

Nepodařilo se ani to, jelikož v cestě stála Amerika. Podle Frankova názoru ale tato Kolumbova chyba znamenala začátek nového postavení Evropy ve světovém systému. Čínská ekonomika v 16. století vzkvétala, ale potýkala se s nedostatkem stříbra. V Americe ho byla spousta. Evropané na tuto potřebu reagovali a přiměli domorodé Američany vydolovat z peruánských a mexických hor dobrých 150 000 tun tohoto vzácného kovu. Třetina z něj skončila v Číně. Stříbro, barbarství a otrokářství zajistilo Západu „v asijském ekonomickém vlaku jízdenku ve třetí třídě“, jak to nazval Frank, ale muselo se stát mnohem víc, než mohl Západ „Asiaty nahradit v lokomotivě“.

Frank byl toho názoru, že Západ vděčí za svůj vzestup ani ne tak evropské iniciativě jako spíš „úpadku Východu“ po roce 1750. Nastal podle něj v době, kdy se začal tenčit přísun stříbra. V Asii to vyvolalo politické krize, zatímco pro Evropu to byla vzpruha. Když Evropanům došlo vývozní stříbro, zmechanizovali svůj průmysl, aby na asijských trzích mohli konkurovat jiným zbožím než stříbrem. Frank dále tvrdí, že růst počtu obyvatel po roce 1750 měl na protilehlých koncích Eurasie rozdílný vliv. V Číně polarizoval bohatství, živil politické krize a odrazoval od inovací. Británii a tamním továrnám ale zajistil levnější pracovní sílu. Zatímco Východ se rozpadal, Západ prožíval průmyslovou revoluci, která se měla vlastně odehrát v Číně; jelikož ale proběhla v Británii, světové dědictví připadlo Západu.

Jiní zastánci krátkodobých vlivů na chod dějin však s tím nesouhlasí. Třeba sociolog Jack Goldstone, jenž několik let vyučoval na Kalifornské univerzitě v Davisu a pro teoretiky krátkodobých vlivů razil termín „kalifornská škola“. Tvrdil, že do roku 1600 bylo postavení Západu a Východu zhruba stejně dobré nebo špatné, obojí řízené velkými agrárními říši se vzdělanými kněžími, kteří střežili staré tradice. V 17. století přivedly epidemie, války a pády dynastií tyto společnosti od Anglie po Čínu na pokraj zhroutení. Ale zatímco většina říší se vzchopila a obnovila přísně ortodoxní myšlení, protestanti v severozápadní Evropě katolickou tradici odmítli.

Podle Goldstona to byla právě tato vzpurnost, co Západ přivedlo k průmyslové revoluci. Evropanští vědci, osvobození od pout archaických ideologií, odhalili principy fungování přírody tak dobře, že se britští podnikatelé, sdílející atmosféru této pragmatické sebevědomé kultury, naučili zapřáhnout páru a uhlí. Na konci 18. století si už Západ rázně prošlapával cestu před ostatními.